

Hassune Dagayyis yahut Hüseyin Mazhar Efendi: Trablus-Paris-Londra-İstanbul Hattında Bir Osmanlı Münevveri

Abdullah Erdem Taş*

Giriş

Bu tebliğin ortaya çıkmasını sağlayan temel etken daha önce yayınlamış olduğumuz “Trablusgarplı Bir Devlet Adamı: Hassune Dagayyis ve Garp Ocakları Hakkındaki 1250/1834 Tarihli Lâyhası” adlı makale ve ardından yaptığımız araştırmalar sonucu ulaştığımız yeni ve dikkat çekici bilgilerdir. Bu makale Hassune Efendi’den ziyade, kaleme aldığı layihaya odaklanmışken bu çalışmamızda merkeze Hassune Efendi’nin şahsiyeti ve sıra dışı hayat hikayesi konulacaktır.

Osmanlı Döneminde devletine milletine hizmeti geçmiş ve fakat zaman içerisinde unutulup gitmiş birçok değerli şahsiyet vardır. Bazıları ilmiyle, devlet adamlığıyla bazıları ise edebi-sanatsal yönleriyle öne çıkan bu zevatın unutulma sebepleri farklı farklıdır. İlim adamları genelde eser vermediği yahut az eser kaleme aldığı için unutulurken devlet adamları genellikle isbât-ı vücûd edebileceği mühim bir devlet vazifesi ifâ edememiş olması yahut kısa bir süre vazife üstlenmesi dolayısıyla unutulabiliyor. Yine sanat-edebiyat muhitindeki unutulma önceki durumlara ilaveten genelde bu alanlara verdiğimiz değerle mütenasip bir şekilde gerçekleşiyor. Geçmişimizi yadsıma ve yahut kayda değer bir fayda sağlamayacağı zehabına kapılarak hatırlamak istememe durumu ise zaten bizim bozuk bir tarih algısına sahip olmamızın en temel sebeplerindedir.

Bu araştırmanın amacı Hassune Dagayyis gibi değerli bir münevverin/devlet adamının unutulmayı hak etmediğini ve terceme-i halinin bilinmesinin ilim ve siyaset hayatımıza çok değerli katkıları olacağını göstermeye çalışmaktır.

Ailesi ve Hayatının İlk Devresi

Hassune Efendi, Dagayyis Ailesi’nin bir ferdidir. Her ne kadar sözlüklerde bulmak zorsa da “Dagayyis” kelimesi Trablus lisanında denizcilikle ilgili bir terim olup bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, abdullah.tas@dpu.edu.tr ORCID: 0000-0002-2680-7713

tür küçük gemi anlamına gelen “Dağîse”¹ kelimesinden türediği kabul edilmektedir. Ailenin kökeni Libya ile ilgili kaynaklarda 17. yüzyıl sonlarında Trablus’a gelen Erzurumlu bir Osmanlı askerine/memuruna dayandırılmaktadır.² Faslı âlim el-Kettânî eserinde 1246’da (1830-1831) Fas’a gelen Hassune Efendi’nin künyesini “Fakîh edîb seyyid Hasan el-med’uvv Hassune bin Muhammed bin Hassune ed-Dagîsî el-Ezrumlî et-Trablusî el-Hanefî” şeklinde kaydetmiştir.³ Buradaki “Hanefî” kaydı da Türk asıllı olduklarına işaret etmektedir. Zira Trablus’ta yerli halk Malikî, dışarıdan gelen Türkler Hanefî mezhebindedir.

Eyaletle nasıl geldikleri konusunda elimizde yeterli bilgi olmamakla birlikte Garp Ocaklarına Anadolu’nun değişik bölgelerinden asker getirildiğini biliyoruz. Genellikle Batı Anadolu’dan gelenler çoksa da Anadolu’nun daha uzak bölgelerinden de buralara asker gönderildiği yapılan çalışmalarda gösterilmiştir.⁴ Buna göre Dagayyislerin Libya’daki Kuloğullarından⁵ olduğunu söyleyebiliriz.

- 1 "دغيسة" (Dağîse) Arapçadan Malta lisanına geçen bir kelime olup bir tür kayak, hafif sandal demektir. Trablus’a gelip giden gemilerin kaydedildiği defterlerde geçer. Hasan el-Fakih Hasan, *el-Yevmiyyati’l-Lîbiyye*, thk. Muhammed el-Uşta, Ammar Cüheyder, C I-II, Merkezü Cihâdîl-Lîbiyyîn li’d-Dirâsâti’t-Târîhiyye, et-Tab’atü’s-Sâniye, Dâru’l-Kütübîl-Vataniyye, Bingazi 2001, C 1, s. 610, 619.
- 2 Hasan, *Yevmiyyat*, C I, s. 320.
- 3 Abdülhay bin Abdülkebîr el-Kettânî, *Fehrestü’l-Fehâris ve’l-esbât ve Mu’cemü’l-Me’âcim ve’l-Mesyehât ve’l-Müselâlat*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 2. Baskı, 1402-1406/1982-1986, s. 467.
- 4 Kazdağı bölgesinden yiğitlerin Garp Ocaklarına gelmesi hususunda bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CDA), Hatt-ı Hümayun Fonu (HAT), 1427/58436; Diyarbakır ve havalisinden levend yazılması hususunda bkz. CDA, Ali Emîri Fonu (AE), *AE.SMHD.I*, 14448, 1158/1745-46; Tunus arşivlerinde yapılan bazı çalışmalara göre İzmir, Bodrum, Denizli, Sivas, Diyarbakır vs. gibi yerlerden buraya levend yazıldığı ortaya konulmuştur. Garp Ocaklarına genellikle aynı yerlerden asker yazıldığı için Tunus için verilen bilgileri Trablusgarp için de geçerli sayabiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Güler, "Bodrum’un Garb Ocakları ile İlişkileri ve İşlevleri: Garb Ocaklarında Bodrumlular", *Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Bodrum (1522-2007)*, Uluslararası Sempozyum Bildirileri (22-25 Ekim 2007), Ortakent-Yahşi Belediyesi Kültür Yayınları-1, (2008); "Osmanlılar Devrinde Diyarbakır-Kuzey Afrika İlişkileri: Garb (Batı) Ocaklarında Diyarbakırlı Gençler", *II. Uluslararası ‘Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır (Diyarbakır in the Ottoman Era), I-III*, Editörler: Bahaeddin Yediylidz-Kertsin Tömenendal, Ankara (2008); "Denizli’nin XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki Garb Ocakları ile İlişkileri", *Pamukkale Üniversitesi Uluslararası Denizli ve Çeşresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (6-8 Eylül 2006, Pamukkale Üniversitesi, Denizli)*, *Bildiriler*, I, Denizli (2007); "Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII-XVIII)", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18-22 Eylül 2000, Çeşme) Bildirileri*, Yayıncı Hazırlayan: Tuncer Baykara, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 235-255; "Osmanlılar Devrinde Tunus’ta Sivahlı ve İç Anadolu Gençler", *Cumhuriyetin 80.Yılında Sivas Kültür-Turizm ve Ekonomi Bilgi Şileni (15-17 Mayıs 2003, Sivas) Bildirileri*, Sivas 2003, s. 59-86.
- 5 Kuloğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kavas, "Kuloğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C XXVI, s. 359-360; Ahmet Kavas, "Kuzey Afrika’da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi Yay. İstanbul 2005, s. 8-13

Zaten nesiller boyu aktarılan şifahi geleneğe aslen Türk olduklarını ifade edegelmişlerdir. Ailenin geçmişine dair bilgilerimiz sınırlı olmakla beraber yine bir Kuloğlu nesli olan ve eyaleti 124 yıl irsen idare eden Karamanlı Ailesi'yle⁶ ilgili bilgiler arasında bu aileye dair de bazı bilgiler bulunmaktadır. Dagayyis ailesi İç Afrika ve Avrupa arasında bir ticaret ağı kurmuştu ve Hassune Efendi Avrupa'da bulunduğu sırada ailesinin bu gibi ticari işlerini de yürütüyordu.⁷

Aileden hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk kişi Muhammed Dagayyis'tir. Hassune Efendi'nin babası olan Muhammed Efendi tüccar olmanın yanı sıra, Karamanlı Yusuf Paşa'nın (1795-1832) iktidarının ilk dönemlerinden itibaren yanında bulunan önemli bir devlet adamıydı. Karamanlılar Döneminde Trablusgarp bir eyaletten çok müstakil devlet gibi yönetilmeye başlamıştı. Buna uygun olarak o da Yusuf Paşa'nın Hariciye veziri (Dışişleri Bakanı) ve Başveziri (Başbakan) olmuştu. Kendisi Fransızca başta olmak üzere bazı Avrupa dillerine aşina idi. Muhtemelen ailenin Avrupa'yla olan ticari faaliyetleri dolayısıyla bu dilleri öğrenmişti. Fransa'ya, Fas Sultanlığı'na Yusuf Paşa'nın elçisi olarak resmi ziyaretlerde bulunmuştu.⁸ 1801 yılında Trablusgarp Eyaleti ile Fransa arasında imzalanan antlaşmada da önemli rol oynayan Muhammed Efendi, antlaşma müzakerelerini Trablusgarp adına yürüten kişiydi.⁹ Yine 1801-1805 arasında Amerika ile yaşanan savaşın ardından 1805'te imzalanan Trablusgarp-Amerika Antlaşması'nın müzakerelerini de o yürütmüştü.¹⁰

Muhammed Dagayyis'in tespit edebildiğimiz beş çocuğu vardır: Hassune, Muhammed, ismi tespit edilemeyen bir erkek kardeş, Hatice ve Fatma.

- 6 Karamanlılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, BasılmıŞ Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- 7 Fransa'da bulunduğu sırada Hassune Efendi, ailesinin koku ve şal gibi ürünlerin ticaretini yaptığından bahsediyordu; ama bu ailenin köle ticaretinden de iyi bir gelir elde ettiği bilinmekteydi. Bkz. Ian Coller, "African Liberalism in the Age of Empire(?) Hassuna D'ghies and Liberal Constitutionalism in North Africa, 1822–1835" *Modern Intellectual History* (Cambridge University Press), 12, 3 (2015), s. 539.
- 8 Hasan, *Tevmiyyat*, I, s. 320.
- 9 Ömer Ali bin İsmail, *İnhîyârü Hükmi'l-Üstati'l-Karamanliyye fi Libya, 1795-1835*, Mektebetü'l-Fercânî, Trablus, Beyrut 1966, s. 95- 96.
- 10 Kola Folayan, *Libya Esnâe Hükmi Yusuf Paşa el-Karamanli (Tripoli During the Reign of Yusuf Pasha Qaramanli)*, Ar. çev.Abdülkâdir Mustafa el-Muhayşî, Merkezi Dirâseti Cihâdi'l-Libiyîyin Zidde'l-Gazvi'l-İtâlî, Trablus 1988, s. 63; Charles Oscar Paullin, *Diplomatic Negotiations of American Naval Officers, 1778-1883*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1912, s. 81-82; Hunter Miller (Ed.), *Treaties and Other International Acts of the United States of America*, Vol.II, Documents 1-40: 1776-1818, United States Government Printing Office, Washington 1931, s. 535.

Muhammed Dagayyis, son Karamanlı Vali Ali Paşa'nın başveziri ve damadı idi. Hassune'nin kız kardeşlerinden Hatice, Karamanlı Ali Paşa ile; Fatıma ise Ali Paşa'nın kardeşi Karamanlı Mustafa ile evliydi.¹¹

Hassune Efendi, kendisi hakkında derlenmiş Avrupa ve Amerika kütüphanelerindeki materyale göre 1792 yılında doğmuştur.¹² Ailenin ikamet ettiği Tacura medreselerinde okumuştur. Hocalarından birisi Şeyh Ahmed b. Ebî Tabl'dır (et-Tabûlî, ö.1252 h.).¹³ Kettânî Hassune'yi fakih, edip şeklinde zikretmiş; yine babasının Hassune'den icazet aldığını belirtmiştir ki buna göre Hassune'nin Tacura medreselerinde iyi bir İslami eğitim aldığı düşünülebilir. Yine birçok kaynakta kendisinin Hz. Peygamber'in soyundan geldiği zikredilmiştir.¹⁴ (Seyyid-Sharif)

Avrupa'da Tahsil ve Entelektüel Çevrelere Girmesi

Muhammed Efendi, 1813'te oğlu Hassune'yi hem ailenin ticari işlerini yürütmesi hem de kültürünü artırması için 1813'te Avrupa'ya gönderdi. 1820'lere kadar hakkında fazla bilgi bulunmayan Hassune Efendi Paris'te bulunduğu sırada eğitimini devam ettirirken koku ve şal ticaretiyle de uğraşıyordu.¹⁵ 1820'lerde Paris'te kozmopolit bir ortam mevcuttu: Arapça konuşan medeniyet hayranı doğululardan oluşan bir muhit vardı. Hassune Efendi bu çevreye dahil olmuştu.

11 L.J. Hume, "Preparations for civil war in Tripoli in the 1820s: Ali Karamanlı, Hassuna D'Ghies and Jeremy Bentham", *The Journal of African History*, Volume 21, Issue 03, July 1980, s. 312; Kola Folayan, *age.*, s. 145; Bentham Papers, MSS, Box XXIV, University College London; *Foreign Office and predecessors: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Tripoli, Series I & II (FO)*, 76/16-17-18; Sara ElGaddari, "His Majesty's Agents: The British Consul at Tripoli, 1795–1832", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 43:5 (2015), s. 783, Not:27

12 <http://archives.nypl.org/cps/22012>; [From the description of Hassuna D'Ghies manuscript material : 2 items, 1820(?)–1822. (New York Public Library). From the guide to the Hassuna D'Ghies manuscript material : 2 items, 1820(?)–1822, (The New York Public Library. Carl H. Pforzheimer Collection of Shelley and His Circle.)], Erişim Tarihi: 16.11.2018. Yusuf Paşa, Laing'in katli soruşturmaları esnasında Hassune hakkında şöyle demişti: "when I murdered my elder brother, his mother was so alarmed that she gave birth to a seven months' child, and that child is Hassuna". Hasan Bey'in katli 20 Temmuz 1790 tarihinde gerçekleştiğine göre Hassune'nin 1791 Şubat-Mart aylarında doğduğu söylenebilir. Bkz. *Museum of Foreign Literature and Science*, Vol. XVI, Published by E. Littell & Brother, Philadelphia and G. & C. & H. Carvill, Newyork, June 1830, s. 492.

13 Hasan, *Yevmiyyat*, C 1, s. 331, dp.1.

14 *Museum of Foreign*. s. 492.

15 Ian Coller, "Ottomans on the Move: Hassuna D'Ghies and the 'New Ottomanism' of the 1830s", *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Ed. Maurizio Isabella, Konstantina Zanou, Bloomsbury Academic, London-New York, 5. Bölüm (97-117), s. 98; Coller, "African Liberalism...", s. 539.

Londra'dan Paris'e gelen İranlı gezgin Muhammed İsmail Han, Avrupa ülkelerini tanımaya çalışıyordu ve seyahat notları tutuyordu. Paris'te bulunduğu sırada Hassune Efendi kendisine yardımcı olmuştu.¹⁶ 1818'de İç Afrika'nın keşfine çıkmak için hazırlık yapan Joseph Ritchie de Marsailles'te Malta'ya geçmek için hazırlık yaparken Hassune Efendi'yle tanışmış ve ondan Afrika hakkında değerli bilgiler almıştı. African Institution'un sekreteri olan Whisham'a gönderdiği mektupta Hassune Dagayyis'ten sitayişle bahsetmiş ve ona olan borcunu ödeyemeyeceğinden endişe ettiğini belirtmişti.¹⁷

1822'de Mısır kökenli bir Arap olan ve bu muhitteki en iyi bağlantılara sahip olan isimlerden biri, Joseph Agoub, Asiatic Society'de Hassune Efendi tarafından yazılan kısa bir Arapça şiir için toplantı tertip etmişti. Şiir, 1821'de suikasta uğrayıp ölen kocasından aylar sonra doğan Duchesse de Berry'nin "mucize çocuğu" Duc de Bordeaux'nun doğumunu kutlamak için yazılmıştı. Hassune Efendi bu şekilde kendisini Fransa entelijansiyasına tanıtarak resmî hamilik temin etmeye çalışıyordu. Bu usul, Restorasyon Fransa'sında geçerli bir yoldu. Neticede resmi diplomatik tanınırlığı olmamasına rağmen Fransa Kralı (18. Louis) tarafından kabul edildi ve bir oryantalist olarak başarıya giden yolda öne açılmış oldu.¹⁸

1822'de Paris'ten Londra'ya geçti. Londra'ya gitmesi bazı kaynaklarda Yusuf Paşa'nın elçisi olarak, bazılarında ise babasının borçlarını ödemek için olduğu belirtilmiştir. Hangi amaçla olursa olsun burada da Kral (George IV) ile görüşmüştü.¹⁹ Diğer taraftan İngiltere özgür bir ülke idi ona göre ve liberal düşünceleri için daha elverişli bir müzakere ortamı vardı. Entelektüel ve politik çevrelere girmesi çok sürmedi. Gelir gelmez İngiliz parlamenter James Scarlet'e (Lord Abinger) Fransızca bir açık mektup yazdı.²⁰ Bu açık mektup/broşür ona

16 Hassuna D'Ghies "Note fournie par M. Hassuna-Dghiez de Tripoli sur Mohammed Ismael Khan voyageur persan qui est parti dernièrement de Paris pour Londres ", *Revue Encyclopédique*, 15 (1820), s. 217–18.

17 *Joseph Ritchie'den John Whishaw'a*, Marseilles, 28 August 1818; Ritchie ve Lyon 1818-1819'da Trablus'tan Murzuk'a kadar geldiyse de burada hastalandılar. Ritchie hastalıktan kurtulamayarak burada öldü.

18 Coller, "African Liberalism...", s. 533.

19 Hume, agm., s. 312-313; Hume bu bilgi için şu notu koymuştur: "A copy of the documents issued to D'Ghies by the Pasha is in Bentham MSS, UCL, Box xxiv, FO. 519." Bentham'ın şahsî evrakı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivinde ve diğer bazı arşivlerde Hassune Dagayyis hakkında çok sayıda belge bulunmaktadır.

20 Hassuna D'Ghies, *A Letter addressed to James Scarlett on the abolition of the slave trade*, Translated from the French, by Dr Kelly (London, 1822). Mektuptaki tarih 12.05.1822'dir. Salah el-Haddâd bu mektubu "رسالة في إلغاء تجارة العبيد" şeklinde İngilizce'den Arapça'ya tercüme etmiştir.

Scarlett'le görüşme kapısını açtı. Mektubun ve görüşmenin konusu gayr-ı medenî bir usul olan köle ticaretinin kaldırılmasıydı. Ancak ona göre kölelik Afrika'nın içtimâî şartları da göz önüne alınarak kaldırılmıyordu. Yani kadim bir ticaret olan köle satışının/köleliğin hemen bir anda kaldırılması kolay değildi. İktisadî, sosyo-kültürel birçok yeniliğe/dönüşüme ihtiyaç vardı ve bunlar gerçekleştirildikçe kölelik zaten kendiliğinden ortadan kalkacaktı.²¹ Diğer taraftan o vakitler bütün Kuzey Afrika ülkelerinde köle ticareti devletin başlıca gelir kalemlerinden biriydi ve kendi ailesi de bu işin içindeydi ve bazıları Hassune'nin bu hususu da dikkate aldığını ve aslında onun köleliğin kaldırılmasını gerçekten istemediğini vurguluyordu.²²

Bentham-Dagayyis İkilisi ve Trablus Hükûmeti'ne Darbe Teşebbüsü

Hassune, Londra'da İslami modernleşme ve Afrika'ya has anayasal düzen üzerine yoğunlaşınca yolu İngiliz liberal düşünür/filozof/yargıç Jeremy Bentham'la²³ kesişti (Haziran-Temmuz 1822). Bentham Avrupa dışındaki ülkelerde reformist gençleri toplayıp ülkelerinde bir dönüşüm sağlamaları konusunda çok hevesliydi. Kısa zamanda Hassune, Bentham'ın öğrenci halkasına katıldı. Bentham o sırada 74 yaşlarındaydı ve hâlâ düzenli olarak projeleri üzerinde çalışıyordu. Ancak, pratik reformlarını icraata geçiremedi; eksik bırakarak öleceğinden korkuyordu. Özellikle yakın zamanda önemli siyasi değişimler yaşayan ülkelerin siyasi, hukuki ve yargısal reform planlarına İngiltere'den daha açık olabileceğine inanıyordu. Bentham tüm uluslara liberal görüşlerini öğretmeyi hayatının gayesi haline getirmişti. İspanya ve Portekiz'de yeni yasa hazırlanması sürecinde etkili olan bazı sivil-resmi kişilerle de irtibatlıydı. Yine Yunanistan ve Güney Amerika'yla da ilgiliydi. Hassune ile tanışmadan önce Trablus hakkında çok az bilgisi vardı. Yine de Bentham, anayasal fikirlerinin ve diğer önerilerinin tüm ülkeler için uygun olduğuna inanıyordu; yeter ki bu ülkeler ve liderleri kendi fikirlerini kabul etmeye istekli olsunlar. Trablus'u yeteri kadar tanımasa da fikirlerinin Trablus'ta da etkili olacağını düşünüyordu. Ağustos ayında artık Hassune ile ortak bir çalışma yürütmeye başlamışlardı.²⁴

Bentham onu oğlu gibi seviyordu. Ondan Libya ve Afrika toplumları/siyasi yapıları hakkında bilgi alıyor; kendisi de liberal/pragmatik düşüncelerini ona

21 Coller, "African Liberalism...", s. 533-534.

22 Hume, agm., s. 313,

23 Bentham'ın pragmatik felsefesi ve 19. yüzyıl sonunda Doğu-İslam dünyasındaki tesirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Harun Anay, "Jeremy Bentham'ın Etkisi ve Yararlılığın Çağdaş Arap Düşüncesine Girişi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 37 (2011), s. 99-138.

24 Hume, agm., s. 314

öğreniyordu. Bentham yaptıkları çalışmayla liberal, anayasacı görüşlerinin Afrika'ya hatta bütün İslam dünyasına yayılmasını amaçlarken Hassune daha çok kendi halkı ve memleketi için bir çıkış yolu arıyordu. Bu müzakereler daha sonra kitaplaştı: *Securities against Misrule and Other Constitutional Writings for Tripoli and Greece*.

Kısa zamanda yapılması gerekenlere dair bir ajanda oluşturdular. Bentham Trablus Hükûmeti'nin ve idaresinin Avrupa hukuk normlarına göre yeniden düzenlenmesini istiyordu. Buna göre bütün Trablus toplumu devlet nezdinde hukuki güvence elde edecekti. Bunun için mevcut müesseseler yeniden şekillendirilecekti: Camiler, medreseler, hapishaneler vs. veya onların yerine yenileri oluşturulacaktı. Böylelikle bütün toplum ve devlet aygıtı liberal hukuk düzenine kavuşacaktı. Medenî hukuk, ceza hukuku vs. hazırlanarak yapısal bir dönüşüm gerçekleştirilecekti. Hülasa o Trablus'un modern bağımsız, anayasal bir devlet şekline dönüşmesini istiyordu. Ona göre Hassune bu iş için uygun birisiydi ancak icraata geçebileceği bir pozisyonda olması gerekiyordu.²⁵

Bentham ve Hassune iki alternatif plan hazırladı. Birincisi, Paşa'yı kendi adıyla reformları kabul etmeye ve başlatmaya ikna etmektir. Eğer ilk plan başarısız olursa, ikincisine geçeceklerdi: O da silahlı ayaklanma ve Yusuf Paşa'yı devirip yerine uygun birini geçirme. Burada Yusuf Paşa'nın oğlu ve Dagayyislerin akrabası olan Ali Bey üzerine yoğunlaşmışlardı. Akıllarında burada bir seferlik bir güç kullanma ve "Cebel kabileleri" ile iş birliği vardı. Bu husus tam olarak Dagayyis tarafından belirlenmediyse de muhtemelen daha sonraki süreçte Yusuf Paşa'nın tahtan feragatini ve yaşanan taht mücadelesi ve isyan sırasında da Karamanlı Ali Bey'i destekleyen Cebel-i Nefuse Berberileri düşünülüyordu. Bentham-Dagayyis ikilisi böyle bir isyanın diğer Kuzey Afrika devletlerine/eyaletlerine de yayılacağını umuyorlardı. Cezayir konusunda ümitliydim, zira burada son zamanlarda Hassune'nin Londra'da bulunan zengin bir Cezayirli arkadaşı, Hamdan Bin Osman Hoca vardı ve Dagayyis ona güveniyordu. Her iki eylem için de eşzamanlı hazırlıklar yaptılar. Bentham'ın hazırladığı makalelerin çoğu, planlarının birine ya da diğerine yerleştirildi. Eğer Yusuf Paşa reformları başlatmayı kabul ederse, onun 'Ulu Cami'de' yapacağı konuşmayı bile Bentham onun için yazmıştı. Konuşma şöyle başlayacaktı:

25 Hume, agm., s. 315; Bentham bu süreçte Trablus'la ilgili yazılmış eserler ve Hassune'den elde ettiği bilgilere dayanarak seyahat edecekler için bir Trablus rehberi de hazırlamıştı. Daha sonra Trablus'a gelen Oudney-Denham-Clapperton ve Laing gibi İngiliz seyyahlar bu çalışmadan istifade etmişlerdir.

“Allah’ın bana emanet ettiği insanlar!

Bir gün Allah’ın kitabını açtım ve şu ayeti okudum: “Hükümdar kendi başına hareket etmemeli ve dürüst danışmanlarının tavsiyelerine uymalıdır.”²⁶ Bu ayeti sanki daha önce hiç okumamıştım, gözlerimden perde kalkmış gibi hissettim.”²⁷

Bu ikilinin alternatif eylem planı yani silahlı isyan hakkındaki çalışmalar ise tamamlanamamıştı. Hassune, planların bu kısmından sorumluydu ve “*eğer içeriği bilinirse kellesine mal olabilir*” düşüncesiyle bunları kâğıda aktarmak istememişti. Hume’un verdiği bilgilere göre, Bentham’ın silahlı isyan konusundaki planı şu iki tür eyleme dayanıyordu: “Cebellilerin isyanı” ve Dagayyis’in pozisyonunu yükseltecek bir askeri gücün işgali. Bentham’ın ‘Cebellileri’ isyana teşvik edecek bir şeyler hazırlaması gerekiyordu. Buna göre yazılacak mektubun içeriği şöyle olacaktı: “İktidarın kötüye kullanılması” ve “kabilelerin böyle bir tiranlığa karşı ayaklanmak zorunda oldukları”, “onların gerçek anlamda Kur’an’a/şeriata göre yönetilebilecekleri bir hükûmeti oluşturma güçlerinin olduğu” şeklindeki argümanlarla halkın “en yaşlı ve bilgesi olanın başkanlığı altında en iyilerin seçtiği kişiler tarafından temsil edildiği demokratik bir hükûmete geçiş” ikna edilmesi.²⁸

İşgal için, Dagayyis’in aklında 200 süvarinin katılacağı yaklaşık 1000 kişilik bir güç vardı. Önce Malta’ya gidecek, burada hazırlanan birliklerle Trablus’a saldırı için en uygun noktayı belirleyecek, ihtiyaç duyulan gemileri ayarlayacaktı. Ayrıca, bu planların yapıldığı sırada liberal rejimin iktidara gelmek için uğraştığı İspanya’dan da belli bir miktar destek almayı hesaba katıyordu. Yine İngiliz sermayedârlardan 50.000£ kredi alarak keşif gücünü finanse etmeyi umuyordu.²⁹ İkna yolu yahut bir işgal operasyonun yanı sıra Bentham-Dagayyis ikilisinin planlarında üçüncü bir unsur daha vardı. “Trablus seyyahları için bir keşif”. Çok açık olmasa da

26 Muhtemelen burada bahsedilen ayetler, daha sonra İslam dünyası meşrutî/parlamente sistem için kullanılan şûrâ/istişâre ayetleridir ki bunlar Al-i İmrân Suresi, 159. ayet ve Şura Suresi, 38. ayettir.

27 Hume, agm., s. 317-318.

28 Hume, agm., s. 318.

29 Hume, agm., s. 318-319; Hume’un verdiği bilgilere göre maliyet işi Bentham’ın en sevdiği öğrencisi Monsieur John Bowring’e havale edilmişti. Dagayyis aklındaki asıl askerî ortak ise ünlü politik iktisatçı ve gazeteci Albay Robert Torrens’ti. Bentham ikisini biraraya getirmeyi üstlenmişti. Torrens’le irtibatı sağlayacak kişiyi tanıyordu: eski kâtibi Walter Coulson. Bu adam o zamanlar *Globe* ve *Traveler* gazetelerinin yönetiminde Torrens’le birlikte çalışıyordu. Hume göre, Bentham, Torrens’in teknik konular hakkında tavsiyede bulunması gerektiğini düşünmüş görünüyorsa da Dagayyis onun için daha aktif bir rol düşünüyordu.

Bentham burada Dagayyis'in yeni düzeninde bu operasyona katılacakların kısmen bilimsel ve ekonomik kısmen de casusluk gibi görevleri olacağını düşünüyordu. Bilimsel ve ekonomik yönüyle, yerli endüstrinin temeli olarak hizmet edebilecek ve bilimsel eğitimin teşvik edilmesiyle birlikte, özellikle su, metal ve kömür gibi kaynakların keşfiyle ilgileneceklerdi. Bu yüzden, Bentham 'seyyahların' hem eyaletin içinde yeni kaynaklar bulmasını hem de Trablus üniversitelerinde kimya, jeoloji ve botanik dersleri vermelerini hedefliyordu. Fakat Dagayyis bu konuya pek sıcak bakmıyordu. Keşif birliklerine katılacak seyyahların Afrika içlerine nüfuz etme amaçlarından rahatsız olmuştu. Diğer taraftan Avrupalıların böyle Afrika içlerinde dolaşmalarının tehlikelerinden de bahsetmişti.³⁰

Bu sırada Bentham-Dagayyis, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Quincy Adams'a gönderilmek üzere mektup da yazmıştı. Mektupların amacı, operasyon için ABD'nin desteğini aramaktı; tercihen askeri veya deniz desteği. İkili, Amerikalıların Yusuf Paşa'ya ve donanmasına ağır bir darbe vurma fırsatını geri çevirmeyeceklerine inanıyordu. Bu onların kişisel çıkarlarına uygun bir teklifti. Zira Amerikalılar, Kuzey Afrika korsanlarının hâlâ "bir veba" olduklarına inanıyordu. Bu mektuplar 1823 ocak ayında hazırlandı. Bununla birlikte, pratikte, yazarlarının her biri kısa bir süre sonra bu plandan uzaklaşmak zorunda kaldılar. Mektuplar da gönderilmedi. İkilinin daha fazla bilgi ve daha güçlü destek vaatleri olmaksızın daha ileriye gidemeyecekleri bir konumda oldukları açıldı. Hassune Dagayyis, 1823 Nisan'ında İngiltere'den ayrıldıktan sonra bu planlar için bazı çabalar göstermiş olsa da istedikleri dönüşüm gerçekleşmedi.³¹ Diğer taraftan ikilinin amaçlarının tam olarak örtüşmediği de söylenebilir.

Trablusgarp Hükûmeti'nde Görev Alması ve Gordon Laing Hadisesi

Hassune, Nisan 1823'te Trablus'a döndü.³² Bu sırada 30 yaşlarındaydı. 30 Temmuz 1825'te Trablus'a gelen yeni Fransa konsolosu Joseph Rousseau (1780-1831) ile tanıştı. Rousseau iyi bir müsteşrik idi ve zeki ve münevver bir genç olarak değerlendirdiği Hassune'yle başlarda arası iyi değildi. 6 Şubat 1826 tarihinde Yusuf Paşa Hassune'yi Hariciye Veziri olarak atadı.³³ Hassune Trablus'un ilk gazetesi

30 Hume, agm., s. 319-320.

31 Hume, agm., s. 320-321.

32 Muhtemelen babasının rahatsızlığı buna sebep olmuştu. Zira bir-iki sene sonra Eylül 1825'te babası vefat etti. Bkz. Hasan, *Yemîyyat*, C 1, s. 320.

33 Hasan, *Yemîyyât*, C 1, s. 332; Ettore Rossi, *Libya münzü'l-Fethi'l-Arabî hattâ sene 1911*, Arapça çev. Halife Muhammed et-Tillisi, Beyrut 1974, s. 338.

olan “*Investigateur Africain*”ı çıkarmasında (1827) Rousseau’ya destek olmuştu.³⁴ Üç yıl devam eden vezirliği sırasında da Rousseau ile ilişkileri daha da geliştirdi. Trablus hükûmetinin Avrupa devletleri ile yaşadığı sıkıntılarda Baron Rousseau, vezir Hassune’ye yardımcı oluyor, hükûmetler arasındaki gerginliği azaltıp sulhe destek oluyordu.³⁵ Görev süresince Hassune, Trablus hükûmetini Bentham’ın şiddetle tavsiye ettiği modern bir yapıya büründürmek için gayret gösterdi.³⁶ Fakat bu sırada Trablus’ta İngiliz ve Fransız devletlerinin konsolosları üzerinden ciddi bir rekabet başlamıştı. Trablus’taki İngiliz konsolosluğunu Hanmer George Warrington (1776-1847)³⁷ ve Fransız konsolosluğunu Rousseau arasındaki düşmanlık, Rousseau’nun Trablus’a ilk geldiği zamandan beri vardı. Genel olarak kişilik farkları, meslekî kıskançlık ve iki ülke arasındaki çekişmenin temsilcilere sirayet etmesi gibi nedenler bu düşmanlığın devamına yol açtı. Warrington çekişme ve tartışmayı seven, sert yapılı biriyken Rousseau akıllı ve sükûnet taraftarıydı. Bu farklılıklar da vilayette siyasi ve sosyal hadiselerde takındıkları tavırlara tesir ediyordu.³⁸

İngiliz konsolosunun zaafa düştüğü ve çözmediği pek çok meselenin çözülmesinde Rousseau’nun Hariciye Veziri Hassune’ye yardımı oldu. Warrington uzun zamandır Napoli, Toskana, Hollanda, Portekiz ve Avusturya’nın konsolosluk işlerini yürütüyordu. Bu çoklu vazife neticesinde bir süre sonra kendini bütün devletlerin ortak konsolosu gibi görmeye başlamıştı. Onun temsil ettiği birçok hükûmet 1820’li yılların ortalarından itibaren Trablus’a yeniden hususî görevliler/konsoloslar atamaya başlayınca işler değişti. Yine vezir Hassune’nin merkezî idareyi güçlendirmek için attığı adımlar da Warrington’un hoşuna gitmemişti. Bu süreçte Warrington’un itibarı iyice düştü. O itibardan düşünce Rousseau’nun

34 Coller, "African Liberalism...", s. 550.

35 Örneğin 1828’de Napoli’yle yaşanan sıkıntının ardından yapılan Trablus-Napoli antlaşmasında Rousseau aracılık etmişti. Bkz. *British Foreign State Papers, 1828-1829*, Compiled by the Librarian and Keeper of the Papers, Foreign Office, James Ridgway and Sons, Piccadilly, London 1832, C XVI, s. 1248-1250. İngiliz Konsolosluğunu Warrington’un gevşek davranması sonucunda Papalık gemilerinin Trablus’la yaşadığı sıkıntıyı da yine Rousseau çözmüştü. Bkz. Charles Feraud, *Havliyyâtü’l-Lîbiyye (Annales Tripolitaines)*, III. Baskı (I. Baskı:1973), Ar. çev. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, Câmîatü Karyunus, Bingazi 1994, s. 408-409.

36 Folyan, age., s. 148.

37 Warrington’un Trablus konsolosluğu için bkz. ElGaddari, agm., s. 770-786.

38 Bu iki konsolosun arasında açılan nefreti, Rousseau’nun oğluyla Warrington’un kızının aşklarının hazin öyküsünü ve diğer ayrıntıları Charles Feraud eserinde uzunca anlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feraud, age., s. 415-419.

itibarı arttı. Warrington da Karamanlı Yusuf Paşa'yı Rousseau'ya ve Hassune'ye³⁹ karşı kıskırtmaya başladı.⁴⁰

Hariciye Veziri Hassune'nin İngiltere Konsolosu Henmer Warrington'la karşı karşıya gelmesinin başlangıcı, 1825 yılında Trablus'a gelen İngiliz subayı Gordon Laing'in İç Afrika keşif gezisinden dönerken öldürülmesi olayıdır. Laing, Trablus'a geldiğinde İngiliz Konsolosu Warrington'un misafiri olmuş ve kısa bir süre sonra da konsolosun kızıyla evlenmişti. Fakat evlilik daha tamamlanmadan Trablus'un iç bölgelerine, keşif gezisine çıkan Laing'in, dönüş yolunda Timbüktü yakınlarında öldürüldüğü haberi geldi. Ayrıca Laing'in tuttuğu seyahat raporları da ortadan kaybolmuştu. Warrington başlarda Yusuf Paşa'yı suçlamıştı. Fakat Yusuf Paşa, Seyyah Laing'i daha Trablus'a ilk geldiğinde seyahatin tehlikeleri konusunda uyarılmış ve kendi verdiği yol tezkiresinin ancak Trablus hudutlarında geçerli olacağını ve bu hudutların dışında bir şey olursa kendisinin sorumlu tutulmaması gerektiğini bildirmişti. Resmî belgelere de bu şekilde uyarılar kaydedilmişti. Bunun üzerine Warrington devleti üzerinden Yusuf Paşa'ya yaptığı baskıyı kaldırmak zorunda kaldı. Bu sefer suçu, rakibi Fransız Konsolosu Rousseau ve yaptığı düzenlemelerle itibarını zedelediğini düşündüğü Vezir Hassune Dagayyis'e attı. Ona göre, Fransa Hükümeti, Afrika içlerindeki bu İngiliz keşiflerinden rahatsızdı. Rousseau da bu yüzden İngiliz kâşifleri engellemek istiyordu. Fakat neticede bunun önüne geçememiş; Laing keşfini tamamlamış ve dönüş yoluna çıkmıştı. Bu sefer Rousseau, Laing'in raporlarını ele geçirmek kastıyla arkadaşı Vezir Hassune Dagayyis ile bir komplo hazırlayarak Laing'i ortadan kaldırmış ve notlarını ele geçirmişti.⁴¹

39 Warrington, Dagayyis'in "İngiltere yasalarının biçimlerini ve geleneklerini" gülünç bir şekilde Trablus hükümetine sokma çabalarından şikayetçiydi. Ayrıca Hariciye Veziri Dagayyis'in bir tür darbe veya ayaklanma umuduyla, belki de dış yardımla beslenmeye devam ettiğini iddia ediyordu. Konsolos Warrington şöyle yazmıştı: "Yusuf Paşa'nın geri çekilmesi durumunda hükümetin ve kamu işlerinin daha iyi yürütüleceğini söylüyor ve her zaman bu konuda benim fikrimi ortaya çıkarmak istiyor". Bkz. Hume, agm., s.321.

40 Feraud, age., 409-410.

41 Bir süre sonra Fransız gazeteleri Rene Caille adında bir Fransız'ın Timbüktü seyahatinden döndüğünü ve Toulon'a geldiğini yazdı. Warrington, Laing'in gönderdiği son mektubta Timbüktü'yü anlattığını biliyordu. Fransız seyyahın Timbüktü hakkındaki raporlarının damadı Laing'ten alındığı hususunda şüphelenmeye başladı. Rene Caillie'nin raporlarını neşretmesi üzerine şüphesi daha da arttı. Bu seyahat raporlarını Quarterly Review neşretmişti: Rene Caillie, "Journal D'Un Voyage Tombouctou et a Jenne", *Quarterly Review (Özel Sayı)*, C XXXVIII, 1828, s. 100. Dergi kitabın müellifinin Laing'in vefatından da bahsettiğine işaret ediyor. Alman seyyah Barth ise 1853'te Timbuktu'ya ulaşmıştı. O, Rene Caillie'nin anlattıklarını tekid ediyordu; İngilizler ise bunu şüpheli görüyordu. Barth, Laing'in vefatından da bahsetmişti. Oscar Lenz

Dagayyis ailesinin Yusuf Paşa'yla akrabalık bağı vardı ve aslında Hassune ve ailesi Karamanlı hükümetinin otoritesini güneydeki Gadames gibi stratejik alanlara kadar genişletmesini sağlamıştı. Fakat Dagayyislerin Gadames bölgesindeki irtibatları Laing hadisesinde Hassune'nin suçlanmasının da bahanesi olmuştu. Zira Laing'in keşif gezisinden yolladığı mektuplar Gadames üzerinden Hassune Dagayyis'in adamları eliyle Trablus'a ulaşıyordu. Nitekim, 18 Haziran 1826 tarihinde Warrington, damadı Laing'in Timbaktu'ya ulaştığı haberini Hassuna Dagayyis'ten almıştı.⁴²

Diğer taraftan Baron Rousseau'nun da bir müsteşrik olduğu için Trablus ve iç bölgelerdeki Arap ediplerle iyi ilişkileri vardı. Laing olayını ilk öğrenen de Rousseau olmuştu. Kalede Rousseau'nun, Majör Laing'in evraklarına el koyduğu söylentileri dolaşmaya başladı. Yusuf Paşa da Konsolos Warrington'un baskılarına dayanamayıp Fransız Konsolosu Rousseau ve Hariciye veziri Hassune'yi suçluyordu. Rousseau bu ithamın çekilmesini istedi; ama buna cevap bulamadı. Warrington'un bu hususta hükûmetine verdiği raporda Rousseau suçlanmaktaydı. Bu takrir üzerine Britanya hükûmeti, Fransız hükûmetiyle diplomatik bir ilişki kurdu. Fransa hükûmeti Warrington'un ithamlarını kesin bir dille reddetmesine rağmen konsoloslarının herkesin önünde temize çıkması için resmi bir tahkikatı kabul etti. Netice olarak Rousseau temize çıktı ve ithamlar asılsız çıktı. Trablus Paşası, Fransa hükûmetinden açıkça özür dilemek zorundaydı. Fakat iş uzayıp gitti. Bu olayın üstüne bir de Fransız tüccarların Yusuf Paşa'dan alacakları meselesi vardı. Yusuf Paşa, borçlar konusunda kendisiyle görüşmeye gelen Rousseau'yu tahkir edince o da 1829 eylülünde Fransa'nın ticarî işlerini Trablus'taki İspanyol Konsolosu Ruizsains'e bırakarak Marsilya'ya giden bir gemiye bindi ve eyaleti terk etti.⁴³

Aynı vakitlerde Dagayyis'in görevden alındığı ve artık Karamanlı hükûmetinin

---

"Timbaktu" kitabında bu konuda bize daha ayrıntılı bilgiler veriyor. Tevank Şeyhi'nin oğlundan, babasına ait bir sandık olduğunu ve içinde Laing'in notları ve raporunun ve ayrıca bazı eşyalarının bulunduğunu öğrenmişti. 1910'da Bonnel de Mezieres, Laing'in vefatı hakkında son çalışmayı yaptı: Bonnel de Mezieres, *Le Major A. Gordon Laing*, Paris 1912. Sonuç olarak Laing, Tevank Şeyhi Ahmado Lebide tarafından Timbüktü'ye 30 mil uzaklıkta öldürülmüş; Şeyh onun evraklarını hemen yakmış ve cesedini Timbüktü mezarlığına gömmüştü. Bkz. Feraud, age., s. 418, dp. 1; Robert Greenhow'da eserinde Laing meselesini uzun uzadıya anlatmıştır. Bkz. Robert Greenhow, *The History and Present Condition of Tripoli, with some accounts of the others Barbary States*, Published by T. W. White, South Literary Messenger, 1835, s. 55-56.

42 ElGaddari, agm., s. 775 ve s. 783, not. 28.

43 Feraud, age., s. 416.

güvenilir bir üyesi sayılmadığı ilan edildi.⁴⁴ Hassune Efendi, 9 Ağustos 1829'da bir Amerikan gemisine binerek Tunus'a kaçmak zorunda kaldı. Giderken kendisinin Yusuf Paşa'dan değil İngilizlerden kaçtığını söylemişti.⁴⁵ Oradan da Fas'a geçti. Ardından konsolosu devletine şikâyet etmek için Londra'ya gitti.

Cezayir'in İşgali Sonrası Avrupa'da Osmanlı Diplomasisi ve Hassune Dagayyis

1830'da Cezayir, Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve siyasi arena hareketlenmişti. Bu sırada Cezayirli Hamdan Hoca kadim dostu Hassune'den yardım istemişti.⁴⁶ O da mevcut yeni durum çerçevesinde Müslümanlar için faydalı birtakım şeyler yapabileceğini düşündü. Paris ve Londra hattında ortaya koyduğu çaba onu Cezayirli Hamdan Hoca ile Avrupa'daki Osmanlı sefaretlere nezdinde devletin Garp Ocakları ve genel Avrupa politikasının aktörlerinden biri haline getirdi.⁴⁷

1832'de Trablus'ta iç savaş ve taht mücadelesi başlamıştı. Yusuf Paşa tahttan feragat etti. Babasının yerine Trablusgarp tahtına oturan Karamanlı Ali Bey, payitahttan beylerbeylik tevcihi beklerken bir taraftan isyancılarla uğraşırken diğer taraftan da kendisine destek bulmak için diplomatik girişimlerde bulunuyordu. Bu maksatla Avrupa'da bulunan kayınbiraderi Hassune Dagayyis'in, direk hükûmet merkezlerinde girişimde bulunarak olumlu neticeler almasını umuyordu. Ocak 1833'te payitahta bir mektup gönderen Londra Sefiri Namık Bey'in⁴⁸ bildirdiğine göre Hassune Dagayyis bir süredir Paris ve Londra hattında gidip gelmekteydi ve İngilizce-Fransızca gibi Avrupa dillerine aşina olduğu gibi Avrupa'daki siyasi durumdan da haberdardı. Namık Bey'in tahriratına göre Hassune Efendi, İngiliz hükûmeti nezdinde hala Trablus yoluyla Timbüktü'ye giden ve dönüş yolunda öldürülen İngiliz seyyah Laing'in katlinden sorumlu tutulmaktaydı ve kendisini temize çıkarmaya çalışmakla meşguldü.⁴⁹ Bir taraftan da boş durmayıp İngilizlerin

44 ElGaddari, agm., s. 775.

45 Hasan, *Yevmiyyat*, C I, s. 427-428; Hassune'nin ardından ertesi gün kardeşleri Fransız konsolosluğuna sığınmak zorunda kaldılar. Bundan sonra diğer konsoloslar gelerek Muhammed Dagayyis'i Laing'in evrakları hususunda sorguladı. O da bir şey bilmediğini söyledi. Ardından Gadamesliler sorgulanarak tahkikata devam edildi. Bkz. Hasan, *Yevmiyyat*, C I, s. 428-437.

46 Coller, "African Liberalism...", s. 550.

47 Hasan, *Yevmiyyat*, s. 331.

48 Namık Paşa (1804-1892) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Saydam, "Namık Paşa", *DİA*, C XXXII, s.379-380.

49 1831'de Dagayyis, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan bir özür ya da Warrington'un kovulması için çalışırken Bentham'a tekrar başvurmuş; o da yaptıkları hazırlıkların boşa gitmesine rağmen Hassune'ye kırınglık göstermemiş ve Hassune'ye destek olmuştu. Bkz. Hume, agm., s. 321.

Afrika ve özellikle Trablusgarp siyaseti hususunda Fransızca bir kitap yazmıştı.⁵⁰ Kitabında İngilizlerin, Fransızların Cezayir'i işgal etmesine karşılık Afrika'da bir istinatgâh/sömürge edinmek niyetinde olduklarını; bunun için de gözlerini Trablusgarp'a diktiklerini ifade ediyordu. Namık Bey, Hassune Efendi'nin bu fikirlerinden de etkilenecek Lord Palmerston'la yaptığı görüşmede diplomatik bir dille hem İngilizleri Mısır meselesinde⁵¹ Osmanlı saflarına çekmeye çalıştı; hem de onların Trablusgarp hususundaki niyetlerini öğrenmek istedi.⁵² Paris'te bulunan Amedci Reşid Bey⁵³ de payitahta gönderdiği tahriratında kendisi gibi Osmanlı sefirlerinin Avrupa'da bulunması ve sıhhatli bilgi temin edilmesi hasebiyle kamuoyunda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya olan güvenin sarsılmaya başladığını ve gazetelerde Osmanlı Devleti lehine yazıların arttığını belirttikten sonra o sırada Paris'te bulunan Hamdan Hoca ve Hassune Dagayyis vesilesiyle Cezayir ve Trablus konularına değinmişti. Reşid Bey tahriratında, Hamdan Hoca'nın ulemadan çok akıllı ve bilgili bir kişi olduğunu ve Cezayir hususundaki düşüncelerini yakında yazılı olarak kendisine takdim edeceğini belirttikten sonra Hassune Efendi'nin de kısa bir süre önce Londra'dan Paris'e geldiğini ve İngilizlerin Trablusgarp'a müdahalede bulunabileceklerinden bahsettiğini kaydetmişti. Hassune Efendi'nin ifadelerine göre, İngilizlerin Trablusgarp'ta bulunan konsolosları çok tehlikeli bir adamdı ve şehir dışında bulunan isyancıların lideri Mehmed Bey'e yardım etmekteydi. Yine Hassune Efendi Londra'da yaptığı görüşmelerde bu konsolosu (Warrington) hükûmetine şikâyet etmişse de bir netice alamamıştı. İngiliz hükûmeti kendilerinin Trablus meselesinde tarafsız ve konsoloslarının bu gibi hareketlerinden rahatsız olduklarını söyleyerek Hassune Efendi'yi savuşturmuşlardı. Hassune Efendi, Reşid Bey'e Yusuf Paşa'nın oğlu Ali Bey'in ahali tarafından sevildiğini ve kendisine

---

Bentham gibi başka Avrupalılar da Hassune'nin suçsuz olduğuna ve kendisine zulmedildiğine inanıyordu. Cezayir'in işgali konusunda bir risale kaleme alan Saxe Bannister "İngiliz etkisiyle Trablus hükûmetinin Hassune'ye yaptığı baskıyı barbarca" bulmuştu. Bkz. Saxe Bannister, *Appel en faveur d'Alger et de l'Afrique du Nord, par un Anglais*, Imprimerie de Dondey-Dupré, Paris 1833, s. 27.

50 Namık Bey'in bahsettiği kitap muhtemelen Hamdan Hoca'nın Arapça kaleme aldığı ve Hassune Efendi'nin Fransızca'ya tercüme ettiği *Mir'at (Le Miroir)* olmalıdır.

51 Bu sırada Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile II. Mahmud'un arası iyi değildi. Kavalalı İbrahim Paşa'nın komuta ettiği ordu Kütahya'ya kadar gelmiş ve 1833'te Osmanlı Devleti ile Kavalalı arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altundağ, Ş., (1988), *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara; Kocaoğlu, M., (1995), "Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyamı (1831-1841)", *OTAM*, S. 6, s. 195-210.; Armaoğlu, F., (2003), *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 199-206.

52 CDA, *HAT*, 46612-H, 1248/1833.

53 Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "*Mustafa Reşid Paşa*", *DİA*, C XXXI, s. 348-350.

beylerbeylik verilirse Trablusgarp'taki ihtilalin söneceğini söylemişse de Reşid Bey İstanbul'a gönderdiği mektubunda Hassune Efendi'nin Ali Bey'in kayınbiraderi olması hasebiyle beylerbeylik hususunda söylediklerini pek sıhhatli bulmadığını ifade etmişti. Diğer taraftan İngiltere konsolosu hususunda söylediklerini dikkate almış ve bu adamın vazifesi haricinde işlere karışması dolayısıyla bu meselenin peşinin bırakılmaması gerektiğini payitahta bildirmişti.⁵⁴

Karamanlı Ali Bey'e 1834'te beylerbeylik verildiğinde Namık Paşa, Trablusgarp Paşasının İngiltere Kralı tarafından tebrik edildiğini ve bu tebriğe karşı Ali Paşa'nın da bir teşekkür mektubu⁵⁵ yazdığını ve mektubunda yine İngiltere konsolosundan şikâyetçi olup azlini istediğini belirtmişti. Bu tebrik ve teşekkür mektuplarının birer suretlerini Trablusgarp Valisi'nin kayınbiraderi Hassune Dagayyis, Namık Paşa'ya sunmuş; o da bunları İstanbul'a göndermişti. Namık Paşa bu yazışmaları gönderirken Garp Ocakları hakkında bir değerlendirme de yapmıştı. Ona göre, Trablusgarp valilerinin Avrupa devletleriyle müstakil bir hükümet gibi bu şekilde kendi başına resmi yazışmalarda bulunması uygun değildi. Bu gibi davranışlar Ocakların payitahta bağlılıklarını zayıflatmakta ve bu da devletin hukukuna zarar vermekteydi. Ancak yine de buralardaki valileri Devlet-i Aliyye'nin bendeleri kabul etmek de elzemdi.⁵⁶

Hassune Efendi'nin Londra ve Paris'teki Osmanlı sefirleri üzerinde bıraktığı etki kalıcı olmuştur. Bir süre sonra Namık Paşa'nın yerine Londra Sefiri olan Nuri Bey, payitahta gönderdiği bir tahriratında Hassune Efendi'nin merkezden gönderilecek emirname ve taltifatlar vasıtasıyla kendi yanında kalmasının sağlanmasını istemişti. Böylelikle onun dil bilmesinden ve politika becerisinden Osmanlı Devleti namına istifade etmek mümkün olacaktı. Hassune Efendi ise o sırada Trablusgarp meselesinin bir an önce çözülmesini ve böylelikle memleketine dönebilmeyi istiyordu.⁵⁷

Karamanlı Ali Paşa'nın başbakanlığı ve dışişleri bakanlığı Dagayyis ailesinin elindeydi. Hassune Dagayyis, Avrupa'da kayınbiraderine destek bulmaya çalışırken kardeşi Muhammed Dagayyis de Ali Paşa'nın başbakanlığını yapıyordu.⁵⁸

⁵⁴ CDA, *HAT*, 46419, 1250/1834.

⁵⁵ Bahsi geçen mektuplar şurada kayıtlıdır: CDA, *HAT*, 36747, 1250/1834.

⁵⁶ CDA, *HAT*, 46423, t.y.

⁵⁷ CDA, *HAT*, 46429- s, 1-2, 1250/1835.

⁵⁸ Rossi, age., s. 345.

Hassune Efendi, Avrupa'da iken Cezayirli Hamdan Hoca'nın "el-Mir'ât" adlı eserini Arapça'dan Fransızcaya çevirmişti. Hamdan Hoca aslında Fransızca ve İngilizceyi akıcı bir şekilde konuşuyordu ancak bu dillerde hiç yazmamıştı. Ayrıca Dagayyis gibi Avrupa hukukuna, politikasına da aşina değildi. Fransız işgalini protesto eden bu kitabın Fransızcası "*Aperçu historique ve statistique sur la R'egence d'Alger*" adı altında 1833'te yayımlandı. Kitabın önsözünde Yunanistan ve Belçika gibi devletler bağımsızlıklarını yenice kazanırken, bir Afrikalı halkın egemenlikten mahrum edilmesi protesto ediliyor ve eserde Avrupa düşünürlerinin kitaplarında yazdığı evrensel insan hakları, eşitlik, hukuk, adalet gibi kavramların niçin Afrikalılar için geçerli olmadığı; Fransız işgal generalinin bu haklara niçin riayet etmediği sorgulanıyordu. Kitabın kapağında Hassune Efendi çevirmen olarak "H. . D. Oryantal." şeklinde kaydedilmişti. Aslında o basitçe bir çeviri yapmamıştı. Arapça aslında olmayan veya yetersiz bir şekilde ifade edilen pek çok hususu Hassune Efendi Fransızcasında vukûfiyetle ele almış ve eserin etkisini kat kat artırmıştı.⁵⁹

Hassune Dagayyis ayrıca Emerich de Vattel'in "*Le droit des gens*" (*The Law of Nations*) adlı eserini de "*Kânûnü'l-Ümem*" şeklinde Arapça'ya tercüme etmiştir.⁶⁰

İstanbul ve Fransızca Takvim-i Vekayi Editörlüğü

1835'te Osmanlı müdahalesinin ardından Trablus'ta Karamanlı hükûmeti devrildi ve Ali Paşa ailesiyle beraber İstanbul'a götürüldü. Hassune'nin kız kardeşi Hatice ve erkek kardeşi Muhammed de Ali Paşa'yla beraber İstanbul'a götürülmüştü.⁶¹ Hassune Efendi de tabii olarak İstanbul'a gitmeyi tercih etti.

Hassune Efendi 1836 yılı başlarında İstanbul'a geldiğinde kendisine "hâcelik" rütbesi verilmişti. Bir süre sonra Takvim-i Vekayi'in Fransızcasını (Le Moniteur Ottoman) hazırlayan Alexander Blacque'ın, Paris'e giderken Malta'da ölmesi (12 Mayıs 1836) üzerine yerine geçirilebilecek kişi olarak Hassune Efendi düşünüldü. Sadâret tezkiresinde bu husus şu şekilde belirtilmişti:

"...mersûmun yerine bir münâsibinin ta'yîni lâzım gelmiş ve lede'l-mülâhaza geçende Londra'dan vürûd ile kendüye hâcelik rütbesi ihsân buyrulmuş olan Hassune ed-Dagayyis Efendi bendeleri Fransızca lisânının ilmîsine ve tekellümüne muktedir ve Avrupa ahvâl ve politikasına vâkıf,

59 Coller, "African Liberalism...", s. 550-551

60 Salah el-Haddâd, *Lâ Takrabu Hâzîhi's-Şecera*, Elektronik Nüsha, Aralık 2017, Mukaddime Kısmı.

61 Rossi, age., s. 348; Feraud, age., s. 441.

kâmil ve dirâyetkâr bir kulları olarak tamam bu maslahata ehil ve erbâb görünmüş olmağa muvâfik-ı irâde-i seniyye-i mülûkâne buyrulduğu hâlde hizmet-i mezkûreye me'mûr kılınıb...”.

Yine kendisinin evli olmadığı ve Takvim-i Vekayi binasında (Takvimhane’de) yatıp kalkacağı bildirilerek 3.000 kuruş aylık verilmesi uygun görülmüştü. Bu tezkire Sultan II. Mahmud’a sunulduğunda padişah tarafından kendisine rütbe-i sâlise nişanı ihсан edilerek maaşının da 5.000 kuruş olmasına karar verildi. Ayrıca Sultan Mahmud, Hassune isminin telaffuzunda zorluk olabileceğini ifade ederek kendisine “Hasan Mazhar” ismini verdi.⁶²

Burada Hasan Mazhar şeklinde kaydedilmiş ise de daha sonraları belgelerde Hüseyin Mazhar şeklinde kullanımı yaygınlaşmıştır.

Hüseyin Mazhar Efendi, 1 Rebiülevvel 1252 (16 Haziran 1836) tarihinden itibaren 5.000 kuruş maaşla görevine başladı.⁶³ İşini ciddiye alan Hüseyin Mazhar Efendi, Paris’ten tamdığı gazetecilik ve Avrupa politikasına aşına olan Robintos(?) adlı birini beraber çalışmak için İstanbul’a davet etti.⁶⁴ Yine kadim dostu Hamdan Hoca’yı da Takvimhane’ye sokan ve Arapça Takvim-i Vekayi’de çalışmasını temin eden oydu.⁶⁵

Hüseyin Mazhar Efendi olarak anılan Hassune Efendi, İstanbul’da yavaş yavaş çevresini genişletiyordu. O sırada İstanbul’da bulunan Julia Pardoe, Mekteb-i Harbiye Okul Komutanı Azmi Bey’le görüşmeye gittiğinde odasında çubuğunu tütüren Hassune’yi görünce şaşırmişti. Kitabında ondan sitâyîşle bahseden Pardoe, kitap yayınlanmadan kısa bir süre önce Hassune’nin salgın hastalıktan vefat ettiğini de kaydetmişti.⁶⁶ Hassune Efendi’nin 21 Aralık 1836’da (10 Ramazan 1252) İstanbul’da vefatı, Takvim-i Vekayi’de de duyurulmuştu.⁶⁷

O sıralarda Blacque ve ardından Hüseyin Mazhar Efendi’nin vefat etmesi şüpheli

62 CDA, *HAT*, 26193, t.y.; *Takvîm-i Vekâyi’*, 24 Temmuz 1836 / 9 R 1252, nr.132, s. 2; Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfi*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1302, C V, s. 46.

63 CDA, *HAT*, 26193-C.

64 Robintos geldiğinde Hüseyin Mazhar Efendi vefat etmişti. Bkz. CDA, *HAT*, 34993.

65 CDA, *HAT*, 17270-1.

66 Julia Pardoe, *The City of the Sultan, and Domestic Manners of the Turks, in 1836*, Volume II, Cambridge University Press, İlk baskı 1837, Dijital baskı 2014, s. 149-150.

67 *Takvîm-i Vekâyi’*, 13 Mart 1837 / 5 Z 1252, nr. 144, s. 4; Necdet Öz, *Tabhane ve Takvimhane’nin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824-1840)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 34

görünebilir. Zira Mustafa Reşid Paşa, Blacque'ın zehirlenmiş olabileceğini düşünüyordu. Orhan Koloğlu ise eserinde Blacque'ın uzun zamandan beri hasta olduğunu vefatının buna bağlı değerlendirilmesinin yerinde olacağını zikrederek zehirlenmeye ihtimal vermemiştir.⁶⁸ Diğer taraftan Takvim-i Vekayi binasının 1250 (1834-1835) ve 1252 (1836-1837) yıllarında iki defa salgın hastalık sebebiyle tahliye edildiği, dezenfekte çalışmalarından sonra tekrar binanın kullanılmaya başlandığı da kaynaklarda zikredilmiştir.⁶⁹ Buna göre Hassune Efendi'nin salgın hastalıktan ölmüş olması daha makuldür.

Hüseyin Mazhar Efendi vefat edince Fransızca Takvim-i Vekayi editörlüğü için kardeşi Muhammed Dagayyis düşünüldüyse de ağabeyi kadar bu işe ehil olmadığı görüldü fakat yine de hizmetinden istifade edilebileceği düşünüldü. Bu sırada sunulan bir tezkirede bundan sonra böyle “ecnebi ve meçhul” kimselere ihtiyaç kalmadığını, Nazır Esad Efendi'nin bu işin üstesinden gelebileceğini belirtmişti.⁷⁰ Burada “ecnebi” Alexander Blacque; “meçhul” ise Hassune Dagayyis/Hüseyin Mazhar Efendi oluyordu. Blacque'dan sarf-ı nazarla Hassune Efendi'nin böyle değerlendirilmesi gerçekten ona bir haksızlıktır.

Sonuç

Osmanlı payitahtında Hüseyin Mazhar Efendi olarak tanınan Hassune Efendi, buraya gelir gelmez önemli bir vazifeye atanmıştı. Avrupa dillerini özellikle medeniyet dili sayılan Fransızca'yı çok iyi bilen, Avrupa politikasına, modern düşüncelere aşina olan devlet adamlığı ve diplomasi tecrübesi olan Avrupa'dan Afrika'ya geniş bir muhitte tanınan böyle değerli birinin eğer yaşasa kısa zamanda Osmanlı Devleti'nin yönetim kademelerinde belki de sadrazam olarak yer alabileceğini düşünmek herhalde garip karşılanmaz. Entelektüel çevrelerde medeniyet denilince ilk akla gelen Osmanlı devlet adamı umumiyetle Mustafa Reşid Paşa olmaktadır. Aslında Reşid Paşa henüz yeterince tecrübe kazanmadığı yıllarda Paris'te Hassune Efendi'ye birçok hususta danışıyordu. Yani Hassune Efendi ondan bilgi-tecrübe açısından üstün bir şahsiyetti. Kavram olarak “sivilizasyon”u belki de ilk kullanan Hassune Efendi olmuştur.

68 CDA, *HAT*, 37535, 2 Ağustos 1836 / 18 R 1252; Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basının Doğusu ve Blak Bey Ailesi: Bir Fransız Ailesinin Babalığı Hizmetinde Yüz Yıl: 1821 – 1922*, çev. Erol Üyepazarcı, Mütferrika Yayınları, İstanbul, 1998, s. 77, 79.

69 Necdet Öz, *agt.*, s. 11-12; Ayrıca İstanbul'da 1836-1837 yıllarındaki veba salgınında takriben 25.000 kişinin öldüğü de kabul edilmektedir. Bkz. Halil İnalcık, "İstanbul-Türk Devri", *DİA*, C XXIII, s. 236-237 (220-239)

70 CDA, *HAT*, 17270-1, t.y.

1834'te Garp Ocaklarının ıslahına dair kaleme aldığı layihada "sivilizasyon"dan bahsetmiş ve bu usulün Avrupa devlet idaresinin ve hayat tarzının en temel kaidesi olduğunu belirtmişti. Osmanlı coğrafyasında da buna uygun düzenlemelerin yapılması gerektiğinden dem vurmıştu.⁷¹

Esad Efendi tarafından her ne kadar "meçhul" bir şahıs olarak değerlendirilmiş olsa da Hassune Dagayyis, Avrupa'da ve Kuzey Afrika'da çok iyi tanınıyordu. Ondan hep sitâyîşle bahsedilmişti. Fransa'da iken diğer doğulular, bir Avrupalı gibi giyinmeye özenirken o Osmanlı-İslam kıyafetleri giymeyi tercih etmiş ve İslam'a uygun bir hayat sürdürmüştü.⁷² John Bowring, Avrupalıların onun hakkındaki görüşünü şu şekilde özetlemiştir: "liberal, iyi kalpli bir Müslüman, ülkesine faydalı olmak için iyi bir eğitim almış ve sabırsızlanan bir kişiydi".⁷³

Başlarda fikren Avrupa hayramı diyebileceğimiz Hassune Efendi, Laing olayından sonra daha yerli bir tavır almıştır. Bu hadise onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Ne yaparsa yapsın Avrupalıların gözünde Afrikalı ve Müslüman idi ve onlara göre ikinci sınıf bir insan muamelesini hak ediyordu. İşte o zaman Avrupalıların ikiyüzlülüğünü fark etti. 1830'da Fransızların Cezayir'i işgali ve yaptıkları zulümlerin Avrupa'da ciddi hiçbir yankı uyandırmaması bu düşüncesini teyit etti. İşte o andan itibaren Osmanlı devletinin bir neferi gibi çalışmaya başladı. Memleketinin ve Osmanlı devletinin menfaati için elinden gelen gayreti gösterdi. Ama hiçbir zaman bir Hristiyan'ı, Avrupalıyı aşağılayacak bir yola da girmedi. Her şeyin farkında olarak işini ciddi bir şekilde yapmanın derdinde oldu. Belki Osmanlı payitahtında daha faydalı işler de yapacaktı ama ömrü vefa etmedi. Netice olarak bu çalışmayla artık onun meçhul bir kimse olmadığı ortaya konulmuş oldu.

71 CDA, *HAT*, 37520-B, sayfa:4-5; Layiha için bkz. Abdullah Erdem Taş, "Trablusgarplı Bir Devlet Adamı: Hassune Dagayyis ve Garp Ocakları Hakkındaki 1250/1834 Tarihli Lâyihası", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 50 (Ekim 2016), s. 86-108.

72 Coller, "African Liberalism...", s. 533

73 John Bowring, *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring* (London, 1877), s. 323.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CDA), Ali Emîrî Fonu (*AE*), *AE.SMHD.I*, 14448, 1158/1745-46.

CDA, Hatt-ı Hümâyûn Fonu (*HAT*), 17270-1, t.y.

CDA, *HAT*, 26193, t.y.

CDA, *HAT*, 26193-C.

CDA, *HAT*, 34993.

CDA, *HAT*, 36747, 1250/1834.

CDA, *HAT*, 37520-B, s.4-5.

CDA, *HAT*, 37535, 2 Ağustos 1836 / 18 R 1252.

CDA, *HAT*, 46419, 1250/1834.

CDA, *HAT*, 46423, t.y.

CDA, *HAT*, 46429-S, 1-2, 1250/1835.

CDA, *HAT*, 46612-H, 1248/1833.

CDA, *HAT*, 1427/58436.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfî*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1302, C V.

Altundağ, Şerafettin, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988

Anay, Harun, “Jeremy Bentham’ın Etkisi ve Yararcılığın Çağdaş Arap Düşüncesine Girişi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 37 (2011), s. 99-138.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Bannister, Saxe, *Appel en faveur d’Alger et de l’Afrique du Nord, par un Anglais*, Imprimerie de Dondey-Dupré, Paris 1833.

Beydilli, Kemal, “Mustafa Reşid Paşa”, *DİA*, CXXXI, s. 348-350.

Bowring, John, *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring with a brief memoir Lewin B. Bowring*, Henry S. King & Co., London 1877.

British Foreign State Papers, 1828-1829 (C XVI), Compiled by the Librarian and Keeper of the Papers, Foreign Office, James Ridgway and Sons, Piccadilly, London 1832.

Caillie, Rene, "Journal D'Un Voyage Tombouctou et a Jenne", *Quarterly Review (Özel Sayı)*, C XXXVIII, 1828, s.100.

Coller, Ian, "African Liberalism in the Age of Empire? Hassuna D'ghies and Liberal Constitutionalism in North Africa, 1822–1835" *Modern Intellectual History* (Cambridge University Press), 12, 3 (2015), s. 529–553.

Coller, Ian, "Ottomans on the Move: Hassuna D'Ghies and the 'New Ottomanism' of the 1830s", *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long 19th Century*, Ed. Maurizio Isabella, Konstantina Zanou, Bloomsbury Academic, London-New York, 5. Bölüm (97-117).

D'Ghies, Hassuna, "Note fournie par M. Hassuna-Dghiez de Tripoli sur Mohammed Ismael Khan voyageur persan qui est parti dernièrement de Paris pour Londres", *Revue Encyclopédique*, 15 (1820), s. 217–218.

D'Ghies, Hassuna, *A Letter addressed to James Scarlett on the abolition of the slave trade*, Translated from the French, by Dr Kelly (London, 1822).

ElGaddari, Sara, "His Majesty's Agents: The British Consul at Tripoli, 1795–1832", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 43:5 (2015), s. 770-786

el-Kettâni, Abdülhay bin Abdülkebir, *Fehresü'l-Fehâris ve'l-esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Mesyehât ve'l-Müselâlat*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2. Baskı, 1402-1406/1982-1986.

Feraud, Charles, *Havliyyâtü'l-Lîbiyye (Annales Tripolitaines)*, III. Baskı (I. Baskı:1973), Ar. çev. Muhammed Abdülkerim el-Vâfi, Câmîatü Karyunus, Bingazi 1994.

Folayan, Kola, *Libya Esnâe Hükmi Yusuf Paşa el-Karamanli (Tripoli During the Reign of Yusuf Pasha Qaramanli)*, Ar. Çev.Abdülkâdir Mustafa el-Muhayşî, Merkezi Dirâseti Cihâdi'l-Lîbiyyîn Zıdde'l-Gazvi'l-İtâfî, Trablus 1988.

Foreign Office and predecessors: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Tripoli, Series I & II (FO), 76/16-17-18.

Greenhow, Robert, *The History and Present Condition of Tripoli, with some accounts of the others Barbary States*, Published by T. W. White, South Literary Messenger, 1835.

Güler, İbrahim, “Bodrum’un Garb Ocakları ile İlişkileri ve İşlevleri: Garb Ocaklarında Bodrumlular”, *Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Bodrum (1522-2007)*, Uluslararası Sempozyum Bildirileri (22-25 Ekim 2007), Ortakent-Yahşi Belediyesi Kültür Yayınları-1, (2008).

Güler, İbrahim, “Denizli’nin XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki Garb Ocakları ile İlişkileri”, *Pamukkale Üniversitesi Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (6-8 Eylül 2006, Pamukkale Üniversitesi, Denizli), Bildiriler, I*, Denizli (2007).

Güler, İbrahim, “Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII-XVIII)”, *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18-22 Eylül 2000, Çeşme) Bildirileri*, Yayına Hazırlayan: Tuncer Baykara, TTK Yayınları, Ankara 2004, s. 235-255.

Güler, İbrahim, “Osmanlılar Devrinde Diyarbakır-Kuzey Afrika İlişkileri: Garb (Batı) Ocaklarında Diyarbakırlı Gençler”, *II. Uluslararası ‘Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır (Diyarbakır in the Ottoman Era), I-III*, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Ankara (2008).

Güler, İbrahim, “Osmanlılar Devrinde Tunus’ta Sivash ve İç Anadolu Gençler”, *Cumhuriyetin 80.Yılında Sivas Kültür-Turizm ve Ekonomi Bilgi Şöleni (15-17 Mayıs 2003, Sivas) Bildirileri*, Sivas 2003, s. 59-86.

Hasan el-Fakih Hasan, *el-Yevmiyyatü’l-Lîbiyye*, Thk. Muhammed el-Usta, Ammar Cüheyder, C I-II, Merkezü Cihâdi’l-Lîbiyyîn li’d-Dirâsâti’t-Târîhiyye, et-Tab’atü’s-Sâniye, Dâru’l-Kütübi’l-Vataniyye, Bingazi 2001, C I.

<http://archives.nypl.org/cps/22012>; [From the description of Hassuna D’Ghies manuscript material: 2 items, 1820(?)-1822. (New York Public Library). From the guide to the Hassuna D’Ghies manuscript material : 2 items, 1820?-1822, (The New York Public Library. Carl H. Pforzheimer Collection of Shelley and His Circle.)], Erişim Tarihi: 16.11.2018.

Hume, L.J., “Preparations for civil war in Tripoli in the 1820s: Ali Karamanli, Hassuna D’Ghies and Jeremy Bentham”, *The Journal of African History*, Volume 21, Issue 03, July 1980, s. 311 – 322

İnalçık, Halil, “İstanbul-Türk Devri”, *DİA*, C.XXIII, s. 220-239.

Joseph Ritchie’den John Whishaw’a, Marseilles, 28 August 1818.

Kavas, Ahmet, “Kuloğlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C XXVI, s. 359-360.

Kavas, Ahmet, “Kuzey Afrika’da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları”, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi Yay. İstanbul 2005.

Kocaoğlu, Mehmet, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı (1831-1841)”, *OTAM*, S. 6, 1995, s. 195-210.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Basının Doğusu ve Blak Bey Ailesi: Bir Fransız Ailesinin Babtali Hizmetinde Yüz Yıl: 1821 – 1922*, çev. Erol Üyepazarcı, Müteferrika Yayınları, İstanbul, 1998.

Miller, Hunter (Ed.), *Treaties and Other International Acts of the United States of America*, Vol.II, Documents 1-40: 1776-1818, United States Government Printing Office, Washington 1931.

Museum of Foreign Literature and Science, Vol. XVI, Published by E. Littell & Brother, Philadelphia and G. & C. & H. Carvill, Newyork, June 1830.

Ömer Ali bin İsmail, *İnhiyârü Hükmi’l-Üsrati’l-Karamanliyye fî Libya, 1795-1835*, Mektebetü’l-Fercânî, Trablus, Beyrut 1966.

Öz, Necdet, *Tabhane ve Takvimhane’nin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824-1840)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Pardoe, Julia, *The City of the Sultan, and Domestic Manners of the Turks, in 1836*, Volume II, Cambridge University Press, İlk baskı 1837, Dijital baskı 2014.

Paullin, Charles Oscar, *Diplomatic Negotiations of American Naval Officers, 1778-1883*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1912.

Rossi, Ettore, *Libya münzü’l-Fethi’l-Arabî hattâ sene 1911*, Arapça çev. Halife Muhammed et-Tillîsî, Beyrut 1974.

Salah el-Haddâd, *Lâ Takrabu Hâzili’ş-Şecera*, Elektronik Nüsha, Aralık 2017, Mukaddime Kısmı.

Saydam, Abdullah, “Namık Paşa”, *DİA*, C XXXII, s. 379-380.

Takvim-i Vekâyi, 13 Mart 1837 / 5 Z 1252, nr. 144.

Takvim-i Vekâyi, 24 Temmuz 1836 / 9 R 1252, nr. 132.

Taş, Abdullah Erdem, “Trablusgarplı Bir Devlet Adamı: Hassune Dagayyis ve Garp Ocakları Hakkındaki 1250/1834 Tarihli Lâyihası”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50 (Ekim 2016), s. 86-108.

Taş, Abdullah Erdem, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti: Karamanlılar Dönemi (1711-1835)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.